

Mariana Vitanova

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

Health and Illness in the Bulgarian Dialects and Phraseology

Abstract: The fragment of the linguistic picture of the world describing the physical and psychological status of Bulgarians is well-represented in the word stock of the Bulgarian dialects, as well as in Bulgarian phraseology and paremies. This study aims to explore the lexical representation of the concepts of health and illness in the dialects and to outline some of the linguo-cultural dimensions of the cycle health – illness – health with respect to the traditions and practical experience of the speakers of Bulgarian.

The author analyses the designations for a sick person, for healers, healing practices and remedies. Another focus of the study are the nominative characteristics of the terms related to folk medicine, their origin, composition and structure.

The work is based on material from dialect, etymological and phraseological dictionaries, ethnological studies, collections of proverbs and sayings, archives.

Марияна Витанова

(София, Институт за български език, БАН)

Здравето и болестта в диалектите и фразеологията

I. Увод

Лексикалната система на езика отразява особеностите на човешкото възприемане на света. Тя съхранява историческия опит и генетичната памет на народа. Здравето и болестта са два от най-важните аспекти в човешкия живот.

Медицинските познания на българина са документирани още в така наречените лекарственици (лековници, лечебници, лекарници, лекаруши, лекари) – ръкописни сборки с рецепти и указания за лекуване от късното Средновековие, които заемат специфично място между устните традиции и писмената книжнина (Милтенова, Кирилова: 1994). Лекарствениците са уникални свидетелства за натрупания във времето народен лечителски опит. Те се преписват и допълват с нови рецепти от други лекарственици или от непосредствения опит на самите народни лечители (Каблешкова 2008: 17-18).

Най-ранният известен документ с медицински рецепти е глаголически от XII в. Открит в Синайския манастир „Св. Екатерина“, той е свидетелство за равнището на монашеската медицинска култура. Цялостни сборници с рецепти са запазени едва от XVII в.” (Петкова 2009).

Фрагментът от езиковата картина на света, разкриващ физическия и психичния статус на българина, е широко представен в лексикалния фонд на българските диалекти, както и във фразеологията и паремиите. Целта на студията е да бъде разгледана лексикалната репрезентация на концептите *здраве* и *болест* в българските диалекти, да бъдат представени някои от лингвокултурните измерения на цикъла

здраве – болест – здраве, свързани с традициите и практическия опит на носителите на българския език.

В изследването са използвани материали от диалектни, етимологични и фразеологични речници, етноложки проучвания, сборници с пословици и поговорки, архиви.

II. Концептите *здраве* и *болест*.

В представата на човека здравето се свързва с цялостност, ненарушимост на организма, със здравина, сила. Данните на езика позволяват да се види първоначалният смисъл, скрит в думата *здраве*. Праславянската лексема **sъdorvъ* има значение ‘от добро дърво’ и ‘от твърдо дърво’ (Усачова 2008: 249-250). Прилагателното *здрав* се употребява в старобългарския език с две значения: ‘който не страда от болест’ и ‘як, силен, твърд’. Връзката между здравето и силата е отразена в диалектните прилагателни със значение ‘здрав’ и обличията за ‘здрав човек’. Освен общобългарската форма на прилагателното *здрав* и словообразователните варианти *здравендалист* (Н. Г.), *здравенинки* (Н. Г.), *здравеничък* (Н. Г.) в диалектите се срещат още и *йак* (Софийско), *йачок* (Софийско), *крѣпък* (Гюмюрджинско).¹ Здравето се свързва с добруване, бодрост и жизненост, което личи и от вътрешната форма на прилагателните имена *арин* (Мелнишко), *бодър* (Н. Г.), *държелив* (БЕР I), *животен* (ПРОДД), *живостен* (ПРОДД), *читав*. От основа *здрав-* са и повечето съществителни за ‘здрав човек’, срв. *здравенък*, *здраванък*, *здравен’ък*, *здравен’чка*, *здравен’ачка* (БЕР I), *здравец*, *зравица*, *здрав-камен* (Н. Г.) и др.

Към здравето имат отношение и значенията на прилагателното *цял* ‘цял, непокътнат’ и ‘невредим, здрав’, както и на глагола *оцелявам*, ‘съхранявам се цял’, т.е. ‘оставам жив’. Телесно здравият човек е цял, недокоснат, цялостен, невредим (Усачова 2008: 251).

Названията за ‘здрав човек’ в количествено отношение са значително по-малко от тези за ‘болен’. Това е така, защото здравето се приема за нормално състояние, докато болестта предизвиква нарушаване на обичайните условия на живот не само за боледуващия, но и за обкръжаващите го, а във фокуса на човешкото внимание винаги на преден план е аномалното, злото.

Интерпретацията на концепта *болест* има няколко посоки. Болестта се възприема като физическа и психическа болка и има конкретни физически характеристики. Тя означава слабост, немощ и е свързана със злото и смъртта. Болестта е враг на болния човек (Станчева 2012: 29).

В народните представи на славяните болестите се причиняват от нечисти сили. Те се персонифицират като живи същества, най-често жени, които се придвижват от едно населено място в друго и поразяват хората (Каблешкова 2003: 11). С болестите може да се осъществява връзка на вербално или акционално равнище. С тях може да се влиза в диалог, да се сключва договор, да бъдат излъгани или заплашени (Усачева 2008: 265). В отношенията с болестите се проявява отново опозицията „свой” – „чужд”. Стремжът е да не се допуска нарушаването на „своето”, усвоеното културно пространство от „чуждата”, враждебната сила в лицето на болестта.

Към представата за връзката на болестта с нечисти сили и места, обитавани от тях, насочват диалектни названия като *отнадворешни болести* ‘болести, които идват от самодиви’ (Н. Г.), *нагъзване* (Тетевен), *нагъзушка* (Кюстендилско), *нагазено* ‘вид

¹ Диалектните примери са представени така, както са в източниците на материала.

болест, която се получава, ако някой е минал по нечисто, лошо място, самодивско сборище, по разсипана помия' (Бобошево, Дупнишко; Црънча, Пазарджишко), *урадисване* 'парализиране след стъпване на „лошо място”, *вънкашници* 'епилепсия' (вярва се, че болестта се причинява от външни сили – русалки, духове и др. – Гоцеделчевско), *вънкашно* 'болест, причинена от самодиви' (Банско), *йўда* 'лоша, тежка болест' (Зарово, Солунско), *нивъл'ана бѡлест* 'епилепсия' (причинява се от *нивъл'ани* 'зли духове', затова вечер не е хубаво да се върти сукало, защото се въртят *нивъл'аните*), *прифѡшчанье* 'епилепсия' (от поверието, че злите сили хващат болния – Македония), *мрак* 'болест по децата, причинявана от зли нощни духове' (Родопи) и др.

Освен от свръхестествени сили и демони заболяване може да бъде причинено и от човек с „лош” поглед, т. нар. *уроки, уроци* (Н. Г.) *почуди* (Пловдивско), *прозор, призор, сглаз, озев, порча* (Тончева 2000: 376). Вярването в *уроки* е повсеместно. Фиксирано е още в ранните пластове на народната култура като неин елемент (Каблешкова 2003: 40). В Пловдивско човекът, който притежава способността да урочасва, се определя като *чуден човек*.

Нерядко явление в българските говори е табуизирането на названията за болести. Най-често това се прави при шарката и чумата, но се среща и при други болести. Напр. за 'шарка' – *блага и медена* (Разложко), *медена-маслена* (Петричко), *баба сипка* (Гоцеделчевско), *китка* (Калапот, Зъхненско), *мила* (Разложко), *леличката, цветенце, цветенцето*; за 'чума' – *мома Руселена* (Софийско), *майка* (Кратовско), *жива и здрава*; за 'туберкулоза' – *убава* (Дупнишко), *благата* (Струга); за 'синя пъпка' – *дедейко* (Гоцеделчевско) и др. Евфемизмите по-често заместват имена на конкретни болести, но се табуизира и хиперонимът 'болест', срв. *здравичката* (Мариово), *бели и цървени* (Македония) или названията за 'епидемия', срв. *блѡгата* (Осиково, Врачанско), *медени и маслени* (Тетевенско), *дѡбра* (БЕР I) и др. В основата на евфемизмите е вярата в магическата сила на думите и желанието да не се предизвиква болестта, като се скрие нейното истинско име, защото болестите се възприемат като живи същества или демони, които не обичат да чуват имената си (Михайлова 1974, Попов 2000). При някои от евфемизмите е налице паралелизъм между обредното действие и словесната формула. Например при *медени и маслени* се прави връзка с обичая да се раздава мед за здраве. С други названия, означаващи нещо противоположно на болестта, се цели тя да бъде омилостивена, срв. *добра* (Мариово), *бели и цървени* (Македония), *здравичката* и др. Вместо названието за болестта може да се използват и лични или показателни местоимения, напр. *тя, оная* (Попов 2000: 66).

Към омилостяване на болестта, стремеж да се спечели нейното благоразположение, са насочени и умалителните названия, срв.: 'болест' – *болестица* (Н. Г.), *болестчица* (Н. Г.); 'чума' – *чўмица, чўмичка*; 'шарка' – *бабичката, леличка* (Петричко), *леличката, сипчица, сипаничка* (Охрид), *шѡрчинка* (Парил), *цветенце, цветенцето* (Силистренско); 'жълтеница' – *жълтўшка* (Долен, Гоцеделчевко); 'пъпка на венеца или на гърлото' – *дѡбрица* (Ловешко) и др.

Значението на физическото и психическото здраве за човека е богато отразено и във фразеологията и паремиите на българския език и неговите диалекти. Здравето е най-голямата ценност, която не може да бъде придобита с пари, срв.: *Здравето е най-голямото богатство на света. Здравьето е най-голям имот. Здравият е най-богат. Имаш ли здраве – всичко имаш, нямаш ли здраве – нищо нямаш. Всичко се купува, само здраве не може. Без здраве няма богатство. Животът е хубав само когато човек е здрав – Доде е човек здрав и водата му е сладка. Здраве, живот и хубаво време никога не омръзват. Без здраве имот – омразен живот. Здравият човек преодолява успешно всякакви трудности: Здрав човек гладен не умира. Като е здрав човек, всичко постига.*

Болестта се свързва с бедността – *Болестта е най-големата сиромашия*, но дори бедността е предпочитана пред болестта – *Ръжен хляб да ям, ама здрав да бъда*.

Връзката между парите и здравето има и обратна страна в народните представи. Бедността, липсата на пари могат да разболеят човека – *Без пари здраве – суха болест. Голо здраве – жива болест*.

Здравето присъства в поздравите, пожеланията, благословиите на българина: *Здравей! Наздраве! Много здраве! Иди си със здраве! Со здраве! Остани си със здраве! Да се видим със здраве! Здраве да е! Здрав да е! Здраве го убило в главата! Здрав да бидеш като кукурек! Колко я что го сакам, толко он здраве да има! Колко что съм земал, толко здравие да видам! Един път ще ся мре, нека е здраве! И до лето со здраве! Година со здраве д'изчекаме! Господ здраве да ви дава! Господ со здраве да го донесит! Дал ти Господ здраве и кола имане! Бог да ти чува здравето! От Бога ти много здраве! От здраве да не се отървеш! Да те убий здраве, да те убий! Да ти дава Господ здраве, кола имане и един шиник сребърни пари! Бъди ми жив и здрав! Бог да ми те оздравее! Да не му е уроки!* (Крумова 2010, Павлова 2014).

Здравето в пожеланията и благословиите е тясно свързано с живота: *Живот и здраве да е! Здраве и живот! Да ходи по живо, по здраво! Живо здраво до година, до година до амин! Жив и здрав да си и др.*

Много от клетвите са насочени към предизвикването на болест: *Болест да го изяде! Болест да го яне, та никога да не куртулиса! Болест да ти е срека и стига! Да го яде сърце и болест! Врага 'болест' да те фане! Крупа 'болест' да крупьосаш! Мунята 'черна болест' да те яде* (Крумова 2010).

Освен хиперонима болест (врага, крупа, муня и т.н.) в клетвите присъстват и названия за конкретни заболявания и симптоми: *Гърлица 'болест в гърлото' да го загърли! Дамла да ти падне, та да пукнеш! Да океляве! Да оглушиш? Да те фане магарешката! Да ти пукнит жолчката! Ега го ударили лунките 'възпаление на жлезите на шията'! Клинове 'колики' да го фанат! Къзамък 'дребна шарка' да т'изтребит! Шуга и краста да те яде! Ойлоро 'холеро' проклета! Пришчот и яникарата да те фъркнит! Свъртай 'бодеж' да го свърте, та да не излезе! Суа жаба да го помоча, та сугреби 'пришки' му излезат! Съската 'туберкулоза' да те хване, та да не те пусне! Цицка 'разстройство, диария' те хватил! Църната яникара 'разстройство, диария' да те удари! Сърдешницата 'разстройство, диария' да те фъркнит! Яндзата 'разстройство, диария' да те сотрит! Да те фане клечавицата 'разстройство, диария' (Крумова 2010).*

Болестите, които най-често се срещат в клетвите, са чума, скрофули 'туберкулозно заболяване на лимфните жлези', треска: *Дано го помете черната чума! Ета те църната чума фане! Ударила го чумата! Чумата да те тръшне! Панукла 'чума' да те соберит! Чукналата те пануклата! Бокмаджата 'скрофули' да го фане! Живеница 'скрофули' да го изяде! Саранджа 'скрофули' да т'изедит! Желки 'скрофули' му по главата! Грозница 'треска' га изпила! Тригодишна треска да те тресе* (Крумова 2010).

III. Цикълът здраве – болест – здраве, отразен в лексикалната система на българските диалекти

От раждането до смъртта животът на човека е движение между състояние на нормалност и патология. Цикълът здраве – болест – здраве е единство от участниците в процеса (болен и лечител), от прилаганите лечебни практики и лечебните средства, които се използват, и мястото, където се провежда лечението.

Инфекциозни болести:

‘антракс’ – *въглен, далак, добра, добрина, дявол, кози дявол, овчи дявол, лоше зърно, лоша пришка, лоша пъпка, сладката пъпка, сладката, синаковица, синя пришка* (Н. Г.), *антрак* (Кремиковци, Софийско), *атрак* (Габровско), *беловодцото* (Пернишко), *брука* Симитли, Благоевградско), *вѣ гл’ан* (Искрец, Софийско), *г’авол* (Ловешко), *г’авола* (Ботевградско), *далак* (Беленско, Велинградско, Добричко, Изт. Тракия, Ловешко, Оряховско, Панагюрско, Преславско, Средецко, Старозагорско, Струмишко, Шуменско, Ямболско), *далак’* (Ловешко, Троянско), *далалак* (Троянско), *добра* (Ботевградско), *добрата* (Плевенско), *лоша брунка* (Родопите), *лоша пришка* (Търговишко), *модар приш* (Самоковско), *модрио приш* (Петърч, Софийско).

Шарката е едно от заболяванията, за които има разнообразни названия, много от които евфемизми. Често обаче е трудно да се разграничат отделните видове шарка, за които съществуват точно определени термини в официалната медицина. Шарката обикновено се разграничава като едра и дребна, докато рубеолата и лещенката са по-трудни за идентификация.

‘шарка’ – *баба Шарка* (Н. Г., Пловдивско), *бабичка, бабичката* (Арх. БДР), *майчица* (Арх. БДР), *медена-маслена* (Арх. БДР), *лели* (Арх. БДР), *леличка* (Арх. БДР), *сестричка* (Арх. БДР), *лештеница* (Н. Г.); *лештиница* (Хърсово, Мелнишко), *лештенка* (Н.Г.), *бѣмбил’* (Зарово, Солунско), *богѣнка* (Западна България), *кака* (Арх. БДР);

‘едра шарка’ – *едра сѣпаница* (Искрец, Софийско), *сѣпаница* (Н. Г.), *сѣпка* (Н. Г.), *едрата* (Фана го едрата като бѣше манѣнко и умрѣ – Самоковско), *баба Шарка, струпка, червенка, шарилка, шарма, шарула, шарулка* (Н. Г.);

‘дребна шарка’ – *брусника* (БЕР I), *брусница* (БЕР I), *боб’ане* (Царибродско);

‘заушка’ – *жѣлка* (Прилеп, Охрид), *живѣница* (Искрец, Софийско);

‘коклюш’ – *магарѣшка кашлица, гол’ама кашлица, лоша кашлица, цѣрна кашлица* (Н. Г.) *дѣкешник* (Девинско), *заѣкница* (Смолянско, Проглед, Павелско, Хвойна, Асеновградско), *ѣкавица* (Хърсово, Мелнишко), *заикливица* (Н. Г.), *тѣрдуха* (Н.Г.);

‘скарлатина’ – *брожденѣша* (Арх. БДР);

‘треска’ – *баба друсла* (БЕР I), *грозница* (БЕР I); *грозницѣ* (Ново село, Видинско), *добрава* (БЕР I), *добруха* (БЕР I);

‘чума’ – *каран’а* (Новаково, Пловдивско), *гѣспод’овата болѣст, лел’а*;

‘дифтерит’ – *гѣрлица* (Н. Г.), *гѣрл’ицѣ* (Зарово, Солунско), *лошо гѣрло* (Самоковско, Пловдивско);

‘корѣмен тиф’ – *водници* (БЕР I), *вод’анка* (ПРОДД), *болѣст* (БЕР I), *гулемата болѣст* (Кюстендилско);

‘червен вятѣр’ – *геленджик* (Пловдивско), *тиллеме* (Пловдивско), *червенка* (Пловдивско, Сопот);

‘бѣс’ – *бѣс* (Искрец, Софийско; Самоковско); *бѣс* (Логодаж, Благоевградско); *гана* (БЕР I); *бѣсота* (Логодаж, Благоевградско);

‘грип’ – *гryp* (Банат) и т.н.

Болести на ушите, носа и гърлото:

‘ангина, възпаление на сливиците’ – *гѣл’ки* мн. (Банат), *гѣрлобѣл* (Н. Г.), *гѣрлобѣлие* (Н. Г.), *гѣрлобѣл* (Н.Г.), *гѣрлобѣлие* (Н.Г.), *пушено гѣрло* (Пловдивско), *гѣрлица* ‘болѣст в гърлото’;

‘ларингит’ – *вѣ лци* мн. (Н. Г.) и т.н.

Сърдечно-съдови болести:

‘сърдечен порок’ – *дѣрт* м. (БЕР I);

‘ревматизъм’ – *гърчел* (Банат);
‘хипертония’ – *върномаш* (Банат) и др.

Болести на нервната система:

‘епилепсия’ – *вълкашна болест* (Пловдивско), *вълкашно падане* (Белозем, Пловдивско), *вонкашно* (Логодаж, Благоевградско), *детинска болест* (Русаля, Търновско), *детинин’ак* (БЕР I), *надвѝрнина* (Куманово), *надвѝрштина* (Прилеп), *нивъл’ана бѝлест* (Банат), *нивѝрна бѝл’к’а* (Хърсово, Мелнишко), *па̀давица* (ПРОДД), *нага̀зиште*, *лѝшата бѝлес* (Самоковско);
‘менингит’ – *детинска болес* (Марково, Шуменско) и др.

Болести на дихателната система:

‘пневмония’ – *блаш* (Н. Г.);
‘плеврит’ – *блаш* (Югозападна България);
‘астма, задух’ – *а̀сма* (Банат; Искрец, Софийско), *за̀дих* (Хърсово, Мелнишко);
‘туберкулоза (белодробна)’ – *бледница*, *блѝдица* (Крива паланка), *брѝкулѝза* (Самоковско), *верѝм* (Габрово, Ксантийско), *лѝшата бѝлес* (Кюстендилско), *крѝсник* (Н.Г.), *суха болест*, *сѝска* (Арх.БДР), *охтика* (Пловдивско) и т.н.

Очни болести:

‘перде на окото’ – *вѝртѝ-поп* (БЕР I), *болеѝч* (БЕР I), *кѝнак* (Н. Г.);
‘ечемик на окото’ – *мюзенче*, *изтѝрсак*, *последно дете* (Пловдивско);
‘кокоша слепота’ – *кокѝшкин поглед* (Н. Г.) и т.н.

Детски болести:

‘стомашно разстройство у малки деца’ – *ба̀бици* мн. (Белослатинско, Бургаско, Врачанско, Великотърновско, Казанлъшко, Карловско, Оряховско, Самоковско, Севлиево, Ямболско), *детешник*, *детинник* (БЕР I), *изтѝрѝвица* (Н.Г.);
‘бронхит у малки деца’ – *болмаджа* (Кукуш);
‘детска кожна болест’ – *дерокра̀ци* мн. (Югозападна България);
‘детска болест, придружена с припадѝци’ – *детѝнѝко* (БЕР I), *детѝшник*, *дитѝшник* (Елена) и т.н.

Акушеро-гинекологични:

‘родилна треска’ – *арменик* (Родопите), *армѝнки* мн. (Н. Г.), *армѝн* (Хърсово, Мелнишко), *на̀в’а бѝлест* (Арх. БДР), *нав’а̀сване* (Арх. БДР), *на̀виа* (Ботевградско), *навѝвница* (Арх. БДР) и т.н.

Кожни болести:

‘кокоши трѝн’ – *кокѝшкин тѝрнец* (Н. Г.), *кокѝшкин тѝртник* (Н. Г.);
‘мазол’ – *кокѝшкин тѝрнец* (Н. Г.), *кокѝшкин тѝртник* (Н. Г.);
‘гноен лишей по тялото’ – *лиш* м., *лѝша* ж. (Хърсово, Мелнишко; Искрец, Самоковско), *вѝшца* (Русенско), *восца* (БЕР I), *пѝрша* (Пловдивско); *буѝцына̀ра* (Банат), *жл’ѝка* (Самоковско);
‘цирей’ – *нагнойник*, *слепок* (Пловдивско);
‘краста’ – *кра̀ста* (Зарово, Солунско);
‘туберкулоза (кожна)’ – *вълкойа̀дина* (БЕР I);
‘херпес’ – *изпл’уто* (Пловдивско), *пл’уто* (Пловдивско), *мишени* (Ситово, Пловдивско);
‘рак на кожата’ – *лѝшата ра̀на* (Хърсово, Мелнишко).

Жлези с вътрешна секреция:

‘болезнено подуване на част от шията вследствие на увеличение на щитовидната жлеза’ – *гѹша, тройѹнка* (Самоковско).

Болести на храносмилателната система:

‘язва’ – *жувениѹѹ* (Руховци, Еленско);

‘апендисит’ – *бѣ рзото сърѹѹ* (Беленско), *завѣ рзван’е* (Белослатинско), *задѣ нено червѹ* (Ловешко);

‘херния’ – *исѹпка, исѹпкѹ* (Руховци, Еленско);

‘болест на далака’ – *кабарджѹк* (Н. Г.);

‘хемороиди’ – *маасѹл, майасѹл* (Искрец, Софийско);

‘жълтеница’ – *жѣ тениѹа* (Велес), *жѣ тиѹа* (БЕР I), *жлѹтениѹа* (Самоковско); *жлѹтениѹа* (Искрец, Софийско), *желтѹѹ* (БЕР I), *жѣ тениѹа* (Велес), *жѣ тиѹа* (БЕР I), *жѹлтата* (Перушица), *саралѹк* (Белозем) и др.

Стоматологични заболявания:

‘стоматит’ – *бол ѹсниѹа* (Н. Г.);

‘абцес по венците’ – *дѹбра* (Банат) и др.

Венерически болести:

‘сифилис’ – *франг’ева бѹлес* (Банат), *фрѹнга, врѹнга* (БЕР I) и т.н.

Симптомите на различни заболявания също намират отражение в лексикалната система на диалектите, срв.:

‘болка, мъчително усещане, причинено от телесно страдание’ – *бол* (ПРОДД, БЕР I, Стружко), *бол’* (Свиленградско), *бѹла* (Корчанско), *бѹл’а* (Варненско, Казанлъшко, Кайлярско), *бѹле* (Варненско), *болѹва* (Костурско, Оряховско, Пловдивско, Свищовско), *бол’ѹва* (Струмишко), *бол’ѹш* (Кюстендилско, Самоковско), *болѹжа* (Ихтиманско), *болежѹ* (Кюстендилско), *болѹшка* (Белоградчишко, Варненско, Великотърновско, Гоцеделчевско, Гюмюрджинско, Дупнишко, Елховско, Котелско, Кюстендилско, Петричко Преславско, Радовиш, Самоковско, Силистренско, Сливенско, Смолянско, Средец, Старозагорско, Тревненско, Търговишко, Хасковско, Шуменско, Ямболско), *бол’ѹшка* (Белоградчишко, Босилеградско, Брезнишко, Дупнишко, Самоковско, Кюстендилско, Мелнишко, Сливенско), *бол’ѹшка* (Шуменско), *болѹнка* (Смолянско), *болѹзна* (Ботевградско), *болѹзн* (ПРОДД), *бѹлест* (ПРОДД), *болѹка* (Асеновградско, Велинградско, Благоевградско, Гоцеделчевско, Дебърско, Пазарджишко, Петричко, Пловдивско, Разложко, Сярко, Хасковско), *бѹлка* (Габровско, Гостивар, Ломско, Монтанско, Охридско, Павликенско, Радовиш, Санданско, Силистренско), *бѹл’ка* (Благоевградско, Гоцеделчевско, Гевгелийско, Гостиварско, Гюмюрджинско, Костурско, Петричко, Разложко, Самоковско, Санданско, Смолянско, Солунско, Старозагорско, Шуменско), *бѹлк’а* (Берковско, Ботевградско, Ихтиманско, Оряховско, Пазарджишко, Санданско, Софийско), *бѹл’к’а* (Босилеградско, Дупнишко, Разложко, Санданско, Мелнишко), *бѹлка* (Пловдивско); *бѹдѹш* (Беленско, Ботевградско, Белослатинско, Варненско, Врачанско, Добричко, Еленско, Зап. България, Карловско, Ловешко, Ломско, Луковитско, Оряховско, Пазарджишко, Пловдивско, Преславско, Свиленградско, Силистренско, Сливенско, Шуменско, Узункюприйско, Царево), *бѹдѹш* (Битолско, Солунско), *бѹдиш* (Одринско), *бѹдиш* (Свищовско); *небѹтница* (Балчишко); *блаш* (Дебърско); *дѹпеш* (Н.Г.); *штрѹѹа* (Поповско, Софийско); *дамѹре* мн. (Гюмюрджинско); *зѹлѹм* (Преславско) и др.

Болките могат да бъдат локализирани в различни части на тялото, срв.: ‘болка в кръста’ – *вс’акнат* (Странджа), *уседе* (Банат), *начнашчйна* (Разложко); ‘болка в гърдите или в кръста’ – *прѹбив* (Ардинско, Асеновградско, Смолянско), *рѹвеж* (Гоцеделчевско); ‘болка във врата’ – *заврѹт* (Смолянско); ‘болки в коремната област’ – *змийъ* (Зарово, Солунско), *клийни* мн. (Пловдивско), *кол* (Хърсово, Мелнишко); ‘болки в костите’ – *костобѹл* (ПРОДД), *костобѹлие* (ПРОДД); болка в краката – *ногобѹлие* (ПРОДД) и др.

‘неразположение, състоянието на слабост, отпадналост’ – *заифлийк* (БЕР I), *хлѹмавищина* (ПРОДД), *изблѹд’аване* (Н. Г.);

‘обрив’ – *бѹрзица* (Охрид), *б’ал брус* (Игнатиево, Варненско), *вѹхърници* (Н.Г.), *гѹл’ки* (Банат), *избрус* (БЕР I, Н. Г.), *изриф* (Искрец, Софийско), *шѹга* (Искрец, Софийско); *вѹхърници* мн. (Н. Г.), *гѹл’ки* мн. (Банат), *ж’иф’ѹг’ин’* (Зарово, Солунско), *благн струпи* (Пловдивско), *мундарлък* ‘обрив по тялото на бебе’ (Пловдивско);

‘оток, подутина’ – *бутѹрица* (Плевня, Драмско), *бѹмбѹрица* (Бутово, Търновско), *бѹпка* (Борешница, Леринско), *врга* (Искрец, Софийско), *врѹга* (Самоковско; Логодаж, Благоевградско), *вѹагар* (Габрово, Ксантийско), *вѹрца* (Банско), *жл’ѹка* (Искрец, Софийско), *тантарица* (Кюстендилско), *чворѹги* (Петкова 2009: 3);

‘оток около зъб или на слабини’ – *добрѹ* (Брусен, Тетевенско), *добрѹ* (Брусен, Тетевенско);

‘мехур’ – *булийка* (Хърсово, Мелнишко), *бѹиѹка* (Ново село, Видинско), *фрѹнгѹрѹ* (Зарово, Солунско);

‘рана’ – *бѹба* (Ново село, Видинско), *джара* (ПРОДД), *йара* (Петкова 2009: 3);

‘възпаление’ – *белѹ добра* (Врачанско);

‘кашлица’ – *бухѹкане* (Н. Г.), *бѹане* (Каменица, Велинградско), *гѹхѹчане* (Н. Г.), *дѹрхане* (Н. Г.);

‘кихане’ – *киѹвица* (Искрец, Софийско), *киѹн’е* (Искрец, Софийско);

‘трескаво състояние с трѹпки по тялото’ – *бробинци* мн. (Царибродско, Видинско, Софийско), *жмѹрци* мн. (Искрец, Софийско), *мѹрници* мн. (ПРОДД), *ѹжавици* мн. (Кюстендилско);

‘хрема’ – *мѹрхѹвица* (ПРОДД), *хрупѹтницѹ* (Руховци, Еленско);

‘световъртеж’ – *вартѹшка* (Велинградско), *вѹен’е* (Белослатинско), *врѹтосвѹет* (Петричко), *врѹтѹглавец* (БЕР I), *врѹтоглафство* (Варненско), *врѹтоглафштина* (БЕР I), *замѹишите* (Видинско), *ѹмай* (Велинградско), *ѹмек’* (Велинградско), *шѹме* (Врачанско, Ломско), *шѹмет* (Белослатинско, Врачанско, Ихтиманско, Карловско, Русенско, Сливенско), *шѹм’ат* (Котелско, Поповско), *шаматѹ* (Ловешко, Санданско), *шѹматѹ* (Ардинско, Златоградско, Крумовградско, Маданско, Смолянско), *шѹмѹтѹ* (Еленско) и др.

‘припадѹк’ – *баилма* (Петкова 2009: 3);

‘парализа’ – *урама* (Пловдивско), *устрел*, *дамла*;

‘крѹвоизлив’ – *брѹмка* (Благоевградско);

‘запек’ – *запѹр* (Петкова 2009: 3), *кабус* (Н. Г.), *дѹна* (Арх. БДР);

‘стомашно разстройство’ – *дрѹсек* (Брусен, Търновско), *дрѹскѹ* (Зарово, Солунско), *дѹрскѹвица* (Велес), *клевѹвица* (Н.Г.), *куфур’ѹла* (Ново село, Видинско), *л’ѹе* (Н.Г.), *нагон* (Н.Г.), *с’урѹ’ун* (Габрово, Ксантийско);

‘затруднено уриниране, дизурия’ – *вѹден запѹр* (Петкова 2009 : 3) и др.

Наличието на симптоми на болестни състояния изразяват и глаголите:

‘боли ме, причинява ми болка’ – *бѹдѹ мѹ* (Видинско), *заврѹти ме* несв. (Родопи), *ѹде ме* (Карловско), *излутн’ѹва ми* (Средец), *истрѹѹца ме* (Босилеград),

пригор'ава ми (Чаталджанско), *прижѡнѡва ме* (Ардинско, Асеновградско, Смолянско), *при'ажда ме* (Карловско), *пробѡда ме* (Врачанско), *пробѡжда ме* (Ломско), *прокѣ сна ме* (Тревненско), *просѡна ме* (*Нѣшто ме просѡна у меишната* – Искрец, Софийско), *сѣвне ма* (Ломско), *сковѣтл'уе* (Поповско), *скрѡсва ме* (Родопи), *стрѣлка мѣ* (Солунско), *стрѣл'а ме* (Разложко, Свищовско), *стрѣйа ма* (Врачанско), *стрѣца ме* (Дупнишко), *сѣшивѡя* Софийско), *с'ажда ме* (Кюстендилско), *тиишѣ ме* (Монтанско), *хѡкне ма* (Смолянско), *цѣпи ме* (Великотърновско, Монтанско), *чмай ме* (Годечко), *ишѣшка ма* (Асеновградско, Смолянско), *ишѣрака ме* (Дебърско), *ишѣрева ме* (Софийско), *ишѣрека ме* (Плевенско, Разложко, Софийско), *ишѣрекат ме* (Дебърско), *йаска ме* (Берковско, Бургаско, Кърджалийско, Пловдивско, Поповско, Радовиш, Санданско, Софийско, Средец, Старозагорско, Трънско);

'куцам' – *кривѡцам* (Каменица, Велинградско), *кривѣндзѡле* (Каменица, Велинградско), *ишѡням* (Ново село, Видинско);

'подувам се, отичам' – *забамбарѣвам*, *забамбарѣем* (Самоковско);

'залинея, отслабна' – *залошавѣйа*, *залошѣйа* (ПРОДД);

'отпадам телесно, грохвам' – *грѡвам* (Искрец, Софийско); *грчавѣем* (Искрец, Софийско);

'прилошава ми' – *изблѡд'авам.*, *изблѡдѣйа* (Н. Г.);

'повръщам' – *бл'ѡвнем* (Кюстендилско, Самоковско), *бѣл'вам* (Банат), *истѡрвам си цревѡта* (Хърсово, Мелнишко), *порѣвна* (ПРОДД), *рѣгам* (Банат);

'вие ми се свят' – *вѣртѣ ми се главѣ та* (Еленско), *вѣртѣ ми се главѣ та* (Свищовско), *врѣ тна ми са тѣрса* (Чирпанско), *вѣртѣ ми се дѡн'ата* (Гюмюрджинско), *замѡйѡва ми се главѣ та* (Еленско), *замѡй ми сѣ св'ата* (Старозагорско), *заишѣтитѣн'а свет* (Монтанско), *ймам ишѣмет* (Врачанско), *ймам ишѣмит* (Котелско), *мѣрчѣ* (Сливнишко), *мѣй ми сѣ глѡвата* (Търговишко), *умѡйѡв ми са главѣ та* (Еленско), *фѡна ма шаматѡта* (Ловешко), *фѡнѣ мѣ шаматѣ та* (Еленско), *ишѣмит ми е на глѡвѣ та* (Еленско), *ишѣмѣт'а са* (Великотърновско);

'кихам' – *киѡм* (Искрец, Софийско), *кѣйѡвам*, *кѣйѡнем* (Искрец, Софийско);

'кашлям' – *бѡхам* (БЕР I), *бѡхвам* (БЕР I), *бѡхна* (БЕР I), *бѡхѡкам*, *бѡхѡкна* (Н. Г.), *бѡам* (Искрец, Софийско), *гѡхѡцам*, *гѡхѡцна* (Н. Г.), *г'ѡхѣм* (Зарово, Солунско), *дѣрем се* (Искрец, Софийско), *дѣ рхам* (Разградско), *кашѡкам*, *кашѣ ѡкам* (Искрец, Софийско), *крѣхѡкам* (ПРОДД);

'получавам болки в кръста' – *сѣкнувам се*, *сѣквам се*, *сѣкнем се* (Искрец, Софийско) и др.

За разлика от официалната медицина, където за всяко заболяване има точно определен термин, в диалектите при названията, свързани с болестите, е налице многозначност. Тя се проявява както в рамките на отделните говори, така и в макродиалектната система. Една и съща лексема се среща като хиперонима 'болест', като название на различни болести, а също и на различни симптоми срв.:

блаш 1. 'пневмония' (Н. Г.); *блаж* 2. 'остра краткотрайна болка, обикновено в гърдите или кръста' (Дебърско);

болѣшка 1. 'болест' (Годечко, Еленско, Ихтиманско, Котелско, Провадийско, Разложко, Шуменско), *болѣшк'а* (Брезнишко); 2. 'болка' (Белоградчишко, Варненско, Великотърновско, Гоцеделчевско, Гюмюрджинско, Дупнишко, Елховско, Котелско, Кюстендилско, Петричко Преславско, Радовиш, Самоковско, Силистренско, Сливенско, Смолянско, Средец, Старозагорско, Тревненско, Търговишко, Хасковско, Шуменско, Ямболско), *бол'ѣшка* (Белоградчишко, Босилеградско, Брезнишко, Дупнишко, Кюстендилско, Сливенско), *бол'ашка* (Шуменско);

бѡлест 1. 'болест' (Искрец, Софийско); 2. 'болка' (ПРОДД); 3. 'кореман тиф' (БЕР I); 4. 'туберкулоза' (БЕР I);

лошата болест 1. ‘туберкулоза’ (Кюстендилско); 2. ‘епилепсия’ (Самоковско);
детинска болест 1. ‘епилепсия’ (Русаля, Търновско); 2. ‘менингит’ (Марково, Шуменско);

болештина 1. ‘болест’ (Н. Г.); 2. ‘болка’ (Н. Г.); 3. ‘епидемия’ (Н. Г.);

болезън 1. ‘болест’ (Етрополско, Варненско, Софийско, Шуменско); 2. ‘болка’ (ПРОДД) и др.

Лексиката, свързана с нарушаването на целостта на човешкия организъм, отразява също така тежестта, продължителността на болестното състояние, честота на неговото проявление и обхвата на разпространение на болестта, срв.:

‘болест, която продължава три години’ – *трилётница* (Н. Г.);

‘лека болест, която минава бързо’ – *вървайчка* (Дебърско), *хлѐма* (ПРОДД), *чамъвицъ* (Еленско);

‘хронична болест’ – *презр’ала болест* (Н. Г.), *маръс* (Кукушко, Софийско);

‘епидемия’ – *болештина* (Н. Г.), *мършарка* (Н. Г.), *мъждъ* (Гоцеделчевско), *пòлаза* (Н. Г.), *полáзница* (ПРОДД), *редушка* (Софийско), *закапáл’к’а* (Мелнишко), *дангà* (Казанлък), *мòл’имъ* (Солунско), *клѐка* (Софийско) и др.

В борбата с болестите българите изграждат богата система от знания, свързани с лечението на различните заболявания. В народната медицина съществуват различни практики за лечение и предпазване от болестите, в които се преплитат елементи от емпиричен рационализъм и магични представи (Каблешкова 2003: 11). Условно действията, насочени към лечение, могат да бъдат определени като рационални и ирационални (Колев 1987: 203). Лечението на заболяванията, които в народните представи са предизвикани от свръхестествени сили (самодиви, вампири, вихушки и др.), преминаване през нечисти места, чрез клетви, урочасване, магии, се осъществява чрез вербални формули (молитви, баяния и др.) и/или с помощта на различни магически действия (леене на куршум, весене и т.н). Лечебният процес е единство от обред, обредно пространство, обредно време, обредни лица и обредни предмети (Георгиев 2013: 24).

Лечението на неразположенията, предизвикани от физически фактори, напр. простуда, наранявания, различни травми и др., се отнася към рационалния вид. В лечебния процес се използват различни видове билкови отвари (*запòйки* – ПРОДД), мехлеми (*благ мехлем* – Пловдивско), сиропи (*ширùти* – Солунско), очистителни средства (*чистилице*), вендузи, с помощта на които се привлича кръв към повърхността на кожата за загряване при простуда (*вендùза* – Добричко, Котелско, Пловдивско, Сливенско, Струмишко, Тополовградско, *въндùза* – Солунско, *вентùз* – Годечко, *финдùзи* мн. – Костурско, *фундùзи* мн. – Костурско, Солунско, *фъндùзи* мн. – Костурско, *ментùзи* мн. – Ихтиманско, *чàши* – Монтанско, *чѐши*, *чѐшки* – Гюмюрджинско, *хавàн* – Карнобатско) и др. За наместване на счупени крайници се използват дървени *шини*, *клапи* (Пловдивско). Очилата, които са по-късно навлязло средство за коригиране на зрителни проблеми, също имат диалектни названия като *надòчила* (Самоковско), *дзрѣзàла*, *зрѣзàла*, *дзрѣкàла*, *зрѣкàла* (БЕР I).

Сред лечебните практики е и водолечението. Народът ни познава лечебната сила на т.нар. *жежски извори* ‘минерални извори’, *аязма* ‘извори, чиято вода се смята за лековита’, *бани* и др.

За хиперонима ‘лекарство, лек’ се откриват различни лексеми, както славянски названия, така и заемки, срв.: *лек* (Софийско, Самоковско), *л’ѐк* (Ксантийско, Солунско), *цѣр* (Солунско, Софийско, Самоковско), *цѣлбà* (ПРОДД), *дѣрман* (Гюмюрджинско, Смолянско, Ардинско), *жура̀к* (Смолянско), *илàч* (ПРОДД), *чарѣ* (ПРОДД), *маджун* (Родопи) и др.

Важен участник в лечебния процес е лечителят, срв.: *видър* (ПРОДД), *вражалец* (СЗБ), *важарец* (Софийско), *вражър* (ЮЗБ), *вражатър* (Белослатинско), *вражатърин* (Белослатинско), *вражач* (БЕР I), *врачър* (БЕР I), *врачърка* (БЕР I), *церач* (ПРОДД), *църник* (Банско) и др.

Употребяват се и названия, които се отнасят за лица с медицинско образование – *лekar* (Самоковско), *лекарница* (Самоковско), *доктор* (Искрец, Софийско; Самоковско), *доктор* (Кюстендилско, Софийско), *дофтор* (Софийско), *докторница* (Самоковско), *дофторница* (Софийско), *хекимин* (БЕР I), *икимжй* (Ксантийско), *икинжйя* (Ениджевардарско), *хикимин* (Солунско), *феришул* (Кюстендилско) и др.

Народните лечители и названията за тях могат да се разделят на няколко групи според използваните методи за лечение. Билколечението е най-често прилаганото средство в цялата българска етническа територия. Билките се събират в определени дни, когато имат най-голяма лечебна сила. Според народните вярвания такива дни са Гергьовден и Еньовден (Колев 1987: 205). Сред най-употребяваните за лечение билки Д. Маринов сочи *омайниче*, *любиче*, *деленка*, *перуника*, *комунига*, *чемерика*, *тинтява*, *вратика*, *пелин*, *кукуряк*, *великденче*, *гергевка*, *еньовка*, *росен* и др. Събираните билки се използват за лечението на различни заболявания. За болести на гърлото се употребяват *гърленик*, *гърличе*, *гърличава билка*, за далак – *далачница*, *далачниче*, *далачна тревà*, *далачева тревà*, *далак отъ*, за черен дроб – *звезден дробник*, *чернодробна съсънка*, за лечение на бял дроб – *разноцветен дробник*, за лечение на кожен лишей – *лишавец*, *лишавче*, *лишайче*, *лишава биле*, *лишево цвете*, за ушни болки – *ушнàк*, *ушно биле*, при очни възпаления – *очàнка*, при зъбобол се употребява *зъбова билка* и др. Както се вижда от изброените примери органът, за лечението на който са предназначени билките, често определя номинацията на лечебното растение (Малаш 2014).

Названията за лицата, които събират и лекуват чрез билки, са с вътрешна форма:

биле – *бил'ар* (Гоцеделчевско, Петричко, Мелнишко), *бил'арин* (Балчишко), *бил'арка* (Севлиевско, Карловско, Гостивар); *билка* – *билкар* (Айтоско, Павлиkenско, Търговишко, Шуменско), *билкар'* (Шуменско, Годечко, Пазарджишко, Оряховско), *билкџджия* (Ихтиманско, Монтанско, Пазарджишко, Силистренско), *билкаджийка* (Пазарджишко); *билкаджийк'а* (Ботевградско, Ихтиманско), *билкарка* (Плевенско);

бурен – *буренар* (БЕР I), *буренарка* (БЕР I);

трева – *тревиджия* (Карловско) и др.

Другият широко разпространен метод за лечение, особено на болестни състояния, причинени от нечисти сили, е баянето чрез вербални формули (басни). Този метод се прилага в по-голяма степен от жените лечителки, поради което повечето регистрирани названия са от женски род, срв. *байàлка* (Врачанско), *байàчка* (Велешко, Великотърновско, Кюстендилско, Ловешко, Монтанско, Пазарджишко, Плевенско, Пловдивско, Поповско, Санданско, Самоковско, Софийско, Сярсско), *баèчка* (Първомайско), *байашиница* (Д. Преспа), *байарница* (Елинпелинско, Благоевградско), *байарийа* (Делчевско, Благоевградско), *байарка* (Битолско, Узункюприйско, Кюстендилско, Прилепско, (Борешница, Леринско), *баентарка* (Котленско), *байлка* (Великотърновско, Севлиевско), *баснарка* (ПРОДД), *басамарка* (Мариовско), *басмарица* (Елинпелинско, Куманово, Прилеп), *басмарица* (Ихтиманско, Софийско), *басмарка* (Битолско), *басмарка* (Елинпелинско, Ихтиманско, Пазарджишко, Средецко), *басматарка* (Елховско, Сливенско, Ямболско), *басмателка* (Ботевградско), *баснарица* (Пещерско, Софийско, Охридско), *баснарка* (Варненско, Разградско, Русенско, Новозагорско, Сливенско, Пещерско, Дедеагачко, Ломско, Пазарджишко, Софийско,

Охридско), *басна̀тарка* (Котелско, Луковитско), *баснатѐрк'а* (Врачанско), *брѣсна̀телка* (БЕР I), *ба̀ба* (Гоцеделчевско, Чирпанско), *бава̀чка* (Търговишко), *баеджѐрка* (Узункюпрійско), *бродари́ца* (Кратовско), *вѣштери́ца* (Софийско), *вражали́ца* (Софийско), *влажері́ца* (Годечко, Трънско), *лекарі́ца* (Елинпелинско, Самоковско), *лека̀рка* (Смолско, Пирдопско), *удара̀чка* (Варненско), *йакаджійка* (Русенско) и т.н. Мъжките названия в събрания корпус са значително по-малко, срв. *байлѐц* (Ботевградско), *ба̀йник* (Родопите), *байарѐц* (Благоевградско), *бай'ар* (Битолско), *бай'ач* (Ломско, Монтанско), *ба̀смар* (Битолско), *го̀тар* (Кичевско) и др. Някои народни лечители комбинират билколечение и баяне – *вражале́ц* (Софийско), *врач* и др.

В народната медицина се практикува и наместване на изкълчени и счупени крайници. Названията за този вид лечители са мотивирани от глагола *правя*, срв. *правачи* (Мелнишко, Пловдивско), *прави́ци*, *костоправи* или са турски заемки, срв. *чакръкчия*, *чаръкчи*, *чекръкчийа*, (Пловдивско), *чикакчийа*, *чикъкчийа* (ПРОДД), *джера̀хчи* (Ксантийско) и др. Лечителите, практикуващи мануално лечение, са предимно мъже, тъй като то изисква и повече физическа сила.

Със зъболечението, което се свежда най-вече до изваждане на зъби, се занимават *зъбарите* (Пловдивско), а *бабата* е народната акушерка, която помага не само в родилния процес, но и лекува „женски” болести.

Често лечителят е и гадател. Чрез гадателските си способности той поставя и диагноза на заболяването, срв. *басна̀рка* (ПРОДД), *брода̀р* (Кратово), *вражале́ц* (Варненско, Ломско, Врачанско, Свогенско, Пазарджишко, Софийско, Дупнишко, Кюстендилско, Пернишко, Радовиш), *вражале́ц* (Трънско), *важарѐц* (Софийско), *вражлѐ* (Дупнишко), *врач* (Врачанско, Карловско), *врача̀р* (Белослатинско, Стружко), *врачо̀к* (Ихтиманско), *вида̀р* (ПРОДД), *влѣ хва* (Малкотърновско), *гада̀т'ал* (Пловдивско), *гата̀лец* (Костурско, Охридско), *гата̀ч* (Никополско, Свищовско), *гледаре́ц* (Дупнишко), *гледа̀ч* (Лозенградско), *знаха̀р'* (Солунско), *ко̀бник* (Велешко), *цръквар* (Благоевградско), *лека̀рец* (Кочанско) и т.н.

В народната култура грижата за здравето е елемент и от женската дейност. Всяка жена усвоява с времето определен обем от знания и умения за лечение на различни болестни състояния, наранявания, както и да оказва помощ в родилния процес (Маринов 1981: 233).

Лечението обикновено се провежда в дома на болните. Болницата, съответно и названията за нея, са по-късно навлезли в диалектите. Неслучайно повечето от лексемите за ‘болнично заведение’ са заемки от гръцки, турски, руски и др., срв. *амбула̀нца* (ПРОДД), *амбола̀нта* (Стружко), *лазарѐ* (Брезнишко), *насокомійо* (Костурско), *шпита̀л* (Добричко), *испитале́* (Изт. Тракия), *спита̀лье* (Битолско), *спита̀ло* (ПРОДД), *стигматия* (Гюмюрджинско), *насокомійо* (Костурско), *хастан'ѐ* (Варненско), *астане* (Ксантийско, Димотишко) и др. Болницата като място за лечение навлиза и чрез военните лазарети по време на войните на Балканите. В Средновековието лечението на тежко болни се осъществява в манастирите. Първите болници и приюти в средновековна България са открити в манастирите на името на св. Пантелеймон в Преслав и в Охрид, в Бачковския и Рилския манастир (Георгиев 2011: 145-146). В *Речник на българския език* на Н. Геров е регистрирано названието *болница̀р* за ‘монах лечител’.

Профилактиката е насочена към това да не се допусне преминаването на болестта отвъд „своето” пространство и навлизането ѝ в света на хората. За тази цел се спазват различни забрани или се извършват обредни действия, почитат се дни на светци, които са покровители на определени болести или предпазват от тяхната поява (св. Дамян и Козма, св. Иван Рилски и др.). Макар и условно, светците лечители или

покровители на различни заболявания могат също да бъдат разглеждани като участници в лечебния процес. Най-много са празниците, посветени на светци лечители или повелители на определени болести, в зимния календарен цикъл, който се смята за най-опасен за човешкото здраве. В този период се честват св. Екатерина, св. Варвара, св. Сава, св. Никола, св. Харалампий, Антоновден, Атанасовден и др. (Усачова 2008: 254; Китанова, Легурска 2008). Интересно е, че някои от светците участват и в клетвите за причиняване на зло, болест – *Аралампия* ‘св. Харалампий’ *да го накаже!* *Арангел Миаил* ‘Архангел Михаил’ *да те посече!*

IV. Произход, състав и структура, номинационни особености на термините, свързани с народната медицина.

В българските диалекти са запазени лексеми, наследени от старобългарския език, срв.: от стб. *болъ* ‘болник, болен човек’ – *бол* ‘болен човек’ (Банско), *бол*’ (Малкотърновско, Разложко); от стб. *болѣзнь* 1. ‘болест, заболяване’; 2. ‘физическа болка, страдание’; 3. ‘нравствено страдание, мъка, душевна болка’ – *болѣзен* ‘болест’ (Врачанско); от стб. *ѡзѡда, ѡзѡ* 1. ‘болест, недъг’; 2. ‘слабост, увлечение’ – *ѡндза* ‘болест’ (Кичево, Дебър, Благоевградско), *ѡнза* (Странджа, Бургаско, Малкотърновско, Воденско), *ѡндза* (Охрид); от стб. *врачъ* ‘лекар, целител’ – *врач* ‘човек, който лекува с баяне и билки’ (Врачанско, Карловско); от стб. *дѣгна* ‘зараснала рана’ – *дѣгна* ‘белег от зараснала рана’ (БЕР I); от стб. *трѣсавица* ‘треска, болест с висока температура и студени тръпки’ – *трѣска*; от стб. *шарѣ* ‘боя, багра’ – *шарка*; от стб. *морѣ* ‘мор’ < **maг* – *мѡр* ‘болест’ (Годечко, Еленско, Павликенско) и др.

Друга част от лексиката, свързана с народната медицина, е заета от съседните езици или е навлязла в български език чрез тяхното посредничество. Като гръцки заемки могат да бъдат посочени *насокомийѡ* ‘болница’ (Черешница, Костурско); *втикийѡ* (Н. Г.); *фармакион* ‘аптека’ (Сухо, Висока Солунско); *нефел* ‘болест’ (Габровско); *нефѣл* (ПРОДД), *нехвѣл* (ПРОДД), *нефѣлен* (Гоцеделчевско, Делчево, Кюстендилско, Никополско, Новозагорско, Санданско, Солунско, Софийско, Старозагорско, Хасковско, Чирпанско), *неѣлен* (Карловско; Вердикал, Софийско; Смолско, Пирдопско), *нефелѣт* ‘болнав’, ‘недъгав, немощен’ (Габровско, Еленско, Котелско, Старозагорско, Малкотърновско, Разградско, Асеновградско, Смолянско, Софийско, Самоковско); *нефѣлен* ‘болен’ (Кюстендилско, Самоковско, Каменица, Велинградско), *нефелѣт* ‘болен’ (*Нефелѣт ми съ вѣди* – Руховци, Еленско; Великотърновско, Търговищко, Малкотърновско, Новозагорско, Старозагорско, Странджа), *неелѣт*, *нейлѣт*, *нехелѣт* (Габровско); *бол* (от новогр.) ‘ваксина’ (ПРОДД); *лавдѡно* ‘вид лекарство, опиум’ (ПРОДД), *молѣпсвам* несв., *молѣпсам* св. ‘заразявам’ (Родопи) и др.

Някои названия от италиански, се разпространяват в българските диалекти през гръцки език напр.: ‘аптека’ – *спецерийѡ* (вж. итал. *spezieria* – БЕР VII), *спицарийѡ* (ПРОДД; БЕР VII); ‘аптекарь’ – *специѣрин* (ПРОДД; БЕР VII), *спецѣрин* (ПРОДД; БЕР VII), *спицѣр* (Бобошица, Дреновене, Корчанско), *спицѣрин* (Горнооряховско, Шуменско, Корчанско); ‘болница’ – *спитѡло* (вж. итал. *ospedale*, къснолат. *hospitale* – БЕР VII); ‘хинин’ – *сулфѡто* (вж. итал. *sulfato*, ср.лат. *sulfatum* – БЕР VII, *сулфѡту* (Габрово, Еникьой, Ксантийско) и т.н.

Немалко лексеми са турски заемки или са навлезли от арабски, персийски чрез посредничеството на турския език, срв.: *джерѡ* (от тур. *yaga*) ‘рана’ (ПРОДД); *йаралиѡ* ‘ранен’ (ПРОДД); *джерѡх(ин)* м. (от тур. *segah*) ‘народен хирург’ (ПРОДД),

джерàхчи ‘ортопед’ (Габрово, Ксантийско); *хекимин* (от ар.-тур. *hekim*, БЕР I), *икимжй* (Габрово, Ксантийско), *икинжййа* ‘лекар’ (Куфалово, Ениджевардарско); *чикакчийа*, *чикъкчийа* (от тур. *çikikçi*) ‘народен лекар, който намества изкълчени и счупени кости’ (ПРОДД); *данга* (от тур. *dinga*) ‘епидемия’ (БЕР I); *илàч* (от ар.-тур. *ilâç*) ‘лекарство’ (ПРОДД); *чарè* (от пер-тур. *çare*) ‘лекарство’ (ПРОДД); *лукмàруву* (от ар.-тур. *lokmanruhu*) ‘лекарство за стомашни и други болки от спирт и етер’ (ПРОДД); *маджун* ‘лекарство’ (Родопи), *вирàн* (от пер.-тур. *vîran*) ‘болнав’ (Белослатинско, Великотърновско, Еленско, Котелско, Кърджалийско, Ловешко, Пазарджишко, Пещерско, Плевенско, Пловдивско, Поповско, Провадийско, Разградско, Севлиевско, Сливенско, Старозагорско, Троянско), *вирàн* (*Ошти ут зймътъ й вирàн*, *ни гу бйвъ* – Руховци, Еленско), *вир’àn* (*Он е вир’àn човèк* – Хърсово, Мелнишко; Логодаж, Благоевградско); *сюржюн* ‘стомашно разстройство’ (Габрово, Ксантийско); *марàз* (от ар.-тур. *maraz*) ‘болест’ (Беленско, Берковско, Великотърновско, Габровско, Гоцеделчевско, Годечко, Гюмюрджинско, Дедеагачко, Дупнишко, Еленско, Казанлъшко, Карловско, Котелско, Новозагорско, Новопазарско, Пирдопско, Поповско, Провадийско, Разградско, Русенско, Софийско, Средецко, Странджа, Сярско, Трънско), *мàраз* (Костурско, Сливнишко); *ограмà* (от тур. *uğrama*) ‘болест, причинена от нагазване на зли духове’ (ПРОДД), *урамà* ‘болест, причинена от нечист дух’ (ПРОДД); *патлà* м. и ж. (от тур. *patlamak*) ‘болник’ (ПРОДД); *сарà* (от ар.-тур. *sara*) ‘епилепсия’ (ПРОДД, Н.Г.); *хастанè* (от пер.-тур. *hastane*) ‘болница’ (ПРОДД), *хастан’è* (Варненско); *чума* (от *çıma* ‘епидемична болест’), *чумъ* (Кръвеник, Севлиевско) и др.

Влиянието на румънски език е по-силно в банатския говор и в северозападните диалекти: *вражатòр* ‘народен лекар’, *вражатòрин* (банатски българи в Белослатинско); *буба* ‘рана’; *куфуряла* ‘стомашно разстройство’; *неджèл* ‘брадавица’; *шкòпям* ‘куцам’; *слин* ‘мазол’; *шкòпям* ‘куцам’ (Ново село, Видинско) и др. Като заемка от сръбски може да бъде посочена лексемата *видàр* за ‘народен лекар’ (ПРОДД). Унгарски е произходът на названието *вèрномаи* ‘хипертония’ в банатския говор.

Освен еднолексемни названия в диалектите са широко разпространени и атрибутивните словосъчетания: *бубрàчка бòлес* ‘бъбречна болест’ (Кюстендилско), *бял брус* ‘обрив по тялото на малки деца’ (Игнатиево, Варненско), *вòден запòр* ‘затруднено и болезнено уриниране’, *врабчевòтриш* ‘вид детски обрив’ (Радуил, Самоковско); *гòспод’овата бòлест* ‘чума’ (Арх. БДР), *детйнска бòлест* ‘епилепсия’ (Русаля, Търновско), *детйнска бòлест* ‘менингит’ (Марково, Шуменско), *èдра сипаница* ‘едра шарка’ (Искрец, Софийско), *жйва рàна* ‘незараствала рана’ (Кюстендилско), *лòша прйишка* ‘антракс’ (Търговишко), *лòшата бòлес* ‘туберкулоза’ (Кюстендилско), *лòшата бòлес* ‘епилепсия’ (Самоковско), *лòшата рàна* ‘рак на кожата’ (Хърсово, Мелнишко), *лòшо гърло* ‘дифтерит’ (Самоковско), *нивàл’ана бòлест* ‘епилепсия’ (Банат), *нивèрна бòл’к’а* ‘епилепсия’ (Хърсово, Мелнишко), *презрела бòлест* *àпъп’ки* ‘вид обрив по кожата’ (Банат), *сұа бòл’к’а* ‘сух плеврит’ (Хърсово, Мелнишко), *сұва бòлес* ‘ишиас’ (Банат), *цървèн вèтър* ‘болестта червен вятър’ (Н.Г.), *чер в’àтър* ‘мускулен ревматизъм’ (БЕР I, Н.Г.), *чèрна кàшлица* ‘коклюш’ (Н.Г.), *чрèвна грознйца* ‘коремна болест’ (БЕР I) и т.н. Чрез словосъчетанията се постига по-голямо детайлизиране на названието за болестата по отношение на засегнатите органи, симптомите, възрастова група, за която е характерно заболяването и т.н. Чрез словосъчетанието се дава и оценка на заболяването.

В народната медицинска терминология са широко разпространени и композитните названия, които подобно на словосъчетанията създават по-конкретна представа за заболяването и неговите симптоми: *болидòч* (БЕР I), *вèртй-поп* ‘перде на окото’ (БЕР I); *вртоглавйтина* (Берковско, Софийско), *вртоглавйтина* (Плевенско), *вртоглафйтина* (Искрец, Софийско), *вèртосвèт* (Петричко), *вèртòглаве* (БЕР I),

въртоглавство ‘световъртеж’ (Варненско); въртоглавец ‘неволно постоянно клатене на главата, тремор’ (БЕР I); вълкоядина ‘кожна туберкулоза с дълбоки жълторозови възелчета’ (БЕР I); вълчетреси ‘мехури по тялото’ (Югозападна България); гърлобòл (Н. Г.), гърлобòлие ‘ангина’ (Н. Г.); дерокр̀аци ‘детска кожна болест’ (Н. Г.); костобòл, костобòлие ‘болки в костите’ (ПРОДД); късокр̀ачка, късокр̀ачица ‘болест на краката’ (Н. Г.); ногобòлие ‘болка в крака’ (ПРОДД); сърчов̀адица ‘детска болест’ (Кюстендилско); трил̀етница ‘болест, която продължава три години’ (Н. Г.) и т.н.

Състоянието на физически или психически дискомфорт се изразява и чрез фразеологизми като върт̀и ми се глав̀а та (Еленско), върт̀и ми се глав̀а та (Свищовско), върт̀и ми се дюн̀та (Гюмюрджинско), зам̀айва ми се глав̀а та (Еленско), зам̀ай ми сь св̀та (Старозагорско), имам ш̀е́мет (Врачанско), имам ш̀е́мит (Котелско), ф̀ана ма шамат̀ата (Ловешко), ф̀анъ мъ шамат̀а та (Еленско), ш̀е́мит ми е на гл̀ъв̀а та ‘вие ми се свят’ (Еленско); гр̀изе ме (Свиленградско), гърм̀и ми ‘причинява ми болка’ (Ямболско); имам м̀рас ‘настинал съм’ (Габрово, Ксантийско); ист̀урвам си црев̀ата ‘повръщам’ (Хърсово, Мелнишко); г̀ази ма б̀олес ‘боледувам’ (Великотърновско); к̀упим си б̀олес ‘разболявам се’ (Самоковско), сост̀игне ме б̀олес (Самоковско), н̀айде ме б̀олк̀а ‘разболявам се’ (Самоковско); мер̀ишем на з̀емн̀а ‘боледувам тежко и скоро ще умра’ (Искрец, Софийско); нак̀арувам се у б̀олес ‘заболявам по своя вина’ (Логодаж, Благоевградско); патил̀ей п̀а тник ‘болен човек’ (Новозагорско), фр̀ъл ‘ам д̀ете ‘абортирам’ (Хърсово, Мелнишко) и др.

Един от механизмите за създаване на термини от народната медицина е метафоризацията. Метафоричното мислене на българина кодира в различни думи и изрази съвкупността от представите му за света (Асенова, Алексова 2008 : 5). Въз основа на метафоричен пренос са се появили названия на болести или болестни симптоми като бр̀обинци мн. ‘студени тръпки по тялото’ (Царибродско, Видинско, Софийско) – значението се е развило поради прилика с ползване от бр̀обинци ‘мравки’; ж̀елка ‘скрофули’ (Прилеп и Охрид) – значението се е развило поради прилика по форма с костенурка; кл̀ини ‘детски колики’ (Копривщица) – по прилика на болката със забиване на клин; в̀а лици мн. ‘ларингит’ (Н. Г.) – по прилика на болката със захапване на гърлото от вълци; в̀ълч̀еъ ‘кожно заболяване между пръстите на краката’ (Н. Г.); боб̀а̀не ‘дребна шарка’ (Царибродско) – по прилика на обрива с бобови зърна. По метафоричен път са възникнали и названията вой̀ници мн. ‘петна по ръцете от греене на огън’ (Панагюрище, Тетевенско); в̀а гл̀ан ‘антракс’ (Искрец, Софийско); гр̀ебен ‘кожна болест, от която около устата и по брадата на човек се появяват рани’ (Логодаж, Благоевградско); г̀а̀вол (Ловешко), г̀а̀вола ‘антракс’ (Ботевградско); цвет̀енце ‘шарка’ (Мичева), цвет̀енцето ‘шарка’ (Силистренско) и др.

Народните названия за някои от болестите са резултат от субстантивация на форми на прилагателните имена, срв. белов̀о̀цкото ‘антракс’ (Пернишко), вонк̀а̀ино ‘епилепсия’ (Логодаж, Благоевградско), ванк̀а̀ино (Банско), д̀етишко ‘вид детска болест у новородените’ (БЕР I), дет̀ишко ‘детска болест, придружена с припадъци’ (БЕР I), д̀ет̀ешитото ‘детска болест, която се причинява от зъл дух’ (Смолянско), добр̀ото ‘оток около зъб или на слабини’ (Брусен, Тетевенско), д̀обрата ‘антракс’ (Плевенско), д̀обрата ‘възпаление’ (Белоградчишко, Ломско, Никополско, Павликенско), добр̀а та (Ловешко, Троянско), д̀обр̀ио ‘болест на венците и зъбите’ (БЕР I), ж̀ълтата ‘жълтеница’ (Перущица), исп̀анската ‘смъртоносен грип, върлувал към края на Първата световна война’ (Хърсово, Мелнишко), т̀ажната ‘шарка’ (Самоковско), черната ‘чума’ и т.н.

В основата на номинацията при названията на народната медицина стоят различни семантични признаци, посочващи цветове, качества, фитоними, зооними и др.

1. Названия с номинационен признак 'цвят':

бял – *белà добра* 'болестен процес, свързан със зачервяване, подуване на засегнатия орган и висока температура, възпаление' (Врачанско), *б'ал брус* 'обрив по тялото на новородени деца', *б'ал в'атър* 'ревматизъм' (Габрово), *б'ал далàк* 'злокачествен тумор' (Ловеч), *б'ал попок* 'катаракта', *б'ала червèнка* 'вид болест, при която се появява бял оток по тялото' и др.

червен – *червенìца* 'скарлатина', *червенка* 'едра шарка', *цървèн вèтър* (Н. Г.), *червèнка*, *червенушка*, *цр̀венìца* 'болестта червен вятър';

жълт – *желтèц* (БЕР I), *жълтèц* (Странджа), *жълтеница*, *жълтеница*, *жолтица*, *жѣ теница* (Велес), *жътеница*, *жѣ тица* 'жълтеница' (Велес), *саралѣк* (от тур. sarı 'жълт') 'жълтеница' и др.

син – *синаковица*, *син'а пришка* (Н. Г.), *сìн'а бр̀унка* (Родопите), *сìня пр̀ишка* (Горнооряховско, Софийско), *син'а пр̀ишка* (Годечко), *сìн'а пѣ пка* 'антракс' (Белослатинско, Годечко, Новопазарско, Преславско, Чирпанско); *сìн'а пр̀ишка* 'болестта червен вятър' (Хърсово, Мелнишко); *модрин'а* 'синина от удар' (Самоковско); *мòдар приш* (Самоковско), *мòдрио приш* 'антракс' (Петърч, Софийско) и др.

черен – *чер в'атър* 'мускулен ревматизъм' (БЕР I); *чèрна кàшлица* 'коклюш' (Н. Г.); *черната* 'чума' и т.н.

шарен – *шарилка*, *шарма*, *шарула*, *шарма*, *шарулка* 'едра шарка', (Н. Г.) и т.н.

писан – *пìсанка* 'шарка' и т.н.

пътър – *пèструшка* 'шарка' (Еркеч) и др.

2. С номинационен признак 'качество':

грозен – *грознìца* (Арх. БДР); *грознìцъ* 'треска' (Ново село, Видинско); *погрозница* 'шарка' (Арх. БДР);

голям – *гулемата болест* (Кюстендилско);

едър – *èдра с̀ипаница* 'едра шарка' (Искрец, Софийско);

лош – *лошотìйа* 'болест' (Белоградчишко); *лоша кашлица* 'коклюш' (Габрово Д. Мих.); *лòшата бòлес* 'туберкулоза' (Кюстендилско); *лòшата бòлес* 'епилепсия' (Самоковско); *лòшата рàна* 'рак на кожата' (Хърсово, Мелнишко); *лòшо гѣ рло* 'дифтерит' (*Онò умрè от лòшо гѣ рло* Самоковско); *лòша бòлест* 'детска болест' (Н. Г.); *лòша бр̀унка* (Родопите), *лошо зърно*, *лоша п̀пка*, *лòша пр̀ишка* 'антракс' (Търговишко); *лошàф* 'болен' (Белоградчишко, Видинско, Кулско); *лòшаф* 'който е с разклатено здраве и често боледува, болен' (Радомирско, Разложко, Самоковско); *залошавèйа*, *залошèйа* 'залинея, отслабна' (ПРОДД);

добър – *дòбра* 'абцес по венците' (Банат); *дòбра* 'антракс' (Ботевградско); *дòбра* 'петно по лицето' (Селановци, Никополско); *добрàнка* 'болестта червенка' (Брусен, Тетевенско), *дòбрата* 'антракс' (Плевенско); *дòбрата* 'възпаление' (Белоградчишко, Ломско, Никополско, Павлиkenско); *добрѣ та* (Ловешко, Троянско), *добрè*, *добрò*, *добрòто* 'оток около зъб или на слабини' (Брусен, Тетевенско), *дòбрио* 'болест на венците и зъбите' (БЕР I); *дòбрица* 'п̀пка на венеца или на гърлото' (Ловешко); *добротà* 'възпаление на венците' (Лопян, Ботевградско; Махалата, Плевенско); *дòбрина* 'болест с пришки по лицето' (Чепеларе, Асеновградско);

мил – *мила* 'шарка' (Разложко);

хубав – *убава* 'туберкулоза' (Дупнишко), *убаи сестрички* 'шарка' (Арх. БДР);

сух – *с̀ува бòлес* 'ишиас' (Банат), *с̀уа бòл'к'а* 'сух плеврит' (Хърсово, Мелнишко);

тъжен – *тàжната* 'шарка' (Самоковско), *тажнìца* 'едра шарка' (Самоковско);

сладък – *слатка* и *медена* ‘шарка’ (Северна България), *слатки пъпки* ‘вид обрив по кожата’ (Банат); *блаш* ‘пневмния’, ‘плеврит’ (Югозападна България); *благата рана* ‘антракс’ (Кюстендилско);

неверен – *ниверна бол’ка* ‘епилепсия’ (Хърсово, Мелнишко);

жив – *живеница* ‘вид тежка болест’ (ПРОДД, БЕР I), *живеница* ‘болестта скрофулоза’ (Искрец, Софийско), *живеница* ‘тежка неизлечима болест’ (Искрец, Софийско);

бърз – *бързица* ‘обрив по кожата от нервно напрежение или тревога’ (Охрид), *бързото сърце* ‘апендисит’ (Беленско);

тежък – *тишка бол’ка* (Еникьой, Ксантийско), *т’ешката бол’ка* ‘тиф’ (Еркеч) и др.

3. С номинационен признак ‘фитоним’ – *цветенце* (Арх. БДР), *цветенцето* ‘шарка’ (Силистренско); *ичумичиц* ‘пъпчица на клепаща’ (Руховци, Еленско); *брожденуша* ‘скарлатина’ (от растението *брожд*); *боб’ане* ‘дребна шарка’ (Царибродско); *лештинница* (Н. Г.), *лештинница* (Хърсово, Мелнишко), *лештенка* ‘шарка’ (Н. Г.) и др.

4. С номинационен признак ‘зооним’ – *магарешка кашлица* ‘коклюш’, *миша пришка* ‘болест по ставите на тялото’ (Н. Г.), *жабиче* ‘дифтерит’, *жёлка* ‘болестта заушка и скрофули’ (Прилеп и Охрид), *кокошкин поглед* ‘кокоша слепота’ (Н. Г.), *кокошкин трънец* ‘кокоши трън, мазол’ (Н. Г.), *кокошкин трътник* ‘кокоши трън, мазол’ (Н. Г.), *кокошничав* ‘който страда от кокоша слепота и не вижда след залез слънце’, *кокошничав* (Руховци, Еленско), *свинк’ъ* ‘заушки’ (Руховци, Еленско), *свински буци* ‘заушки’ (Ботевградско), *мачетини*, *мъчетини* ‘стоматит’ (от *маца* ‘котка’ – Охрид), *врабчеш отриш* ‘вид детски обрив’ (Радуил, Самоковско) и др.

5. С номинационен признак ‘демон, нечиста сила’ – *д’авол*, *кози д’авол*, *офчи д’авол*, *г’авол* (Ловешко), *г’авола* ‘антракс’ (Ботевградско); *йуда* ‘болест’ (Солунско); *нав’а болест* ‘родилна треска’ (Арх. БДР); *поганек* ‘вид болест’ (Осиково, Врачанско); *чешмер* ‘антракс’ (Асеновград) от *чешмер* ‘дявол’; *сатуница* ‘вид болест’ (Осиково, Врачанско) от *сатана* и т.н.

6. С номинационен признак ‘роднина’ – *бабичка*, *бабичката* (Арх. БДР), *баба Шарка* (Н. Г.), *баба Писанка* (Търновско), *баба Писънка* (Великотърновско), *баба Сипка* (Родопи), *баба Лешка* (БЕР I), *лел’а* (Петрич), *лели* мн., *леличка*, *майчица*, *сестричка* ‘шарка’ (Арх. БДР); *лел’а* ‘чума’ (Смолянско, Хасковско), *майка* ‘чума’ (Кратовско); *баба Друсла* (БЕР I), *баба Треска* ‘треска’ (Тетевен); *лел’а* ‘коремна тиф’ (Разградско); *дедейко* ‘антракс’ (Гоцеделчевско); *бабици* мн. ‘стомашна болест, придружена от колики’ (Белослатинско, Бургаско, Врачанско, Великотърновско, Казанлъшко, Карловско, Оряховско, Самоковско, Севлиевско, Ямболско); *черица* ‘стомашна болест’ (Кюстендилско) от *чера* ‘дъщеря’ и др.

7. С номинационен признак ‘част на човешкото тяло’ – *далак* (Беленско, Велинградско, Добричко, Изт. Тракия, Ловешко, Оряховско, Панагюрско, Преславско, Средецко, Старозагорско, Струмишко, Шуменско, Ямболско), *далакъ* (Ловешко, Троянско), *далалак* ‘антракс’ (Троянско); *чрвна грозница* ‘болест в корема’ (БЕР I); *зъбобол* (Н.Г.); *зая бица* ‘скомина’ (Искрец, Софийско); *гърлик* ‘дифтерит’ (Велес); *сърдечница*, *сърдешница* ‘стомашно разстройство’, от *сърце* ‘корем’ и т.н.

8. С номинационен признак ‘етноним’ – *франг’ева болест* ‘сифилис’ (Банат), *врѣнга*, *фрѣнга* ‘венерическа болест’ (БЕР I), *испанската болест* ‘грип’ (Арх. БДР) и др.

9. С номинационен признак ‘характерно действие, свързано със заболяването’ – *падавица* (ПРОДД), *падалка* ‘епилепсия’ (Софийско); *сбоиште* ‘болест у лехуса, която са събхтали медени и маслени’ (Н. Г.), *сбѣхтано* ‘болестта урама’ (Н. Г.); *почуди*

мн. ‘уроки, болестта урочасване’ (ПРОДД); *нагàзушка* ‘вид болест, причинена от нагазване на някоя животинка’ (Кюстендилско), ‘вид болест, причинена от настъпване на някакво животно’ (Горна Любата, Босилеградско; Кюстендилско), *нагàзушка* ‘болест от нагазване на нечисто място’ (Жълтуша, Радомирско), *нагàзуачка* ‘болест обикновено придобита чрез магия’ (Прилеп), *нагàзице* ‘епилепсия’ (Арх. БДР); *кличàвица* ‘стомашно разстройство’ (Н. Г.); *бегàвица* ‘стомашно разстройство’ (Западна България); *замàице* (Видинско), *зàмай* ‘световъртеж’ (Хърсово, Мелнишко; Бургаско, Велинградско, Странджа); *вèртèш* ‘световъртеж’ (Еркеч); *полàзница* (ПРОДД), *пòлаза* (Н.Г.) ‘епидемия, заразна болест’; *вèрвèж* ‘разстройство’ (Н. Г.), *вèрвачка* ‘болест, която минава бързо’ (Дебърско); *вèртèш-поп* ‘очно перде’ (БЕР I), *вèртòглавец* ‘тремор’ (БЕР I), *вèртòглавец* (БЕР I), *вèртоглавство* (Варненско), *вèртоглафицина* ‘световъртеж’ (БЕР I) и др.

10. С номинационен признак ‘числително име’ – *трилèтница* ‘болест, която продължава дълго’, *тройàнка* ‘гуша’ (Самоковско) и т.н.

В рамките на диалектната макросистема се откриват фонетични, акцентни, морфологични и разнообразни словообразователни варианти на народните медицински термини.

1. Фонетични варианти:

èндза (Кичево, Дебър, Благоевградско), *èнза* (Странджа, Бургаско, Малкотърновско, Воденско), *йèндза* (Охрид);

бòлка (Габровско, Гостивар, Ломско, Монтанско, Охридско, Павликенско, Радовиш, Санданско, Силистренско); *бòл'ка* (Благоевградско, Гоцеделчевско, Гевгелийско, Гостиварско, Гюмюрджинско, Костурско, Петричко, Разложко, Самоковско, Санданско, Смолянско, Солунско, Старозагорско, Шуменско), *бòлк'а* (Берковско, Ботевградско, Ихтиманско, Оряховско, Пазарджишко, Санданско, Софийско), *бòл'к'а* (Босилеградско, Дупнишко, Разложко, Санданско);

жèлтеница, *жèлтеница*, *жèтеница*;

мор'иà (Софийско), *мор'ийà* (Велинградско);

спецèрийà, *спицарийà* и др.

2. Акцентни варианти:

басмàрица (Елинпелинско, Куманово, Прилеп) и *басмар'ица* (Ихтиманско, Софийско);

бàсмарка (Битолско) и *басмàрка* (Елинпелинско, Ихтиманско, Пазарджишко, Средецко) и др.

3. Морфологични варианти:

‘белег’ – м.р. – *бèлек* (Искрец, Софийско), *белèк* (Самоковско), *б'èл'ък*, *б'ил'èк* м. (Зарово, Солунско); ж. р. – *белèга* (Босилеградско, Видинско, Кюстендилско, Софийско), *бел'àга* (Кулско), *белèга* (Девинско); ср. р. – *белчè* (Софийско);

‘болки в костите’ – м.р. – *костобòл* (ПРОДД); ср. р. – *костобòлие* (ПРОДД);

‘болка’ – м. р. – *бол* (Стружко); ж. р. – *бòла* (Корчанско), *бòл'а* (Варненско, Казанлъшко, Кайлярско); ср. р. – *бòле* (Варненско) и др.

‘болка’ – м. р. – *болèш* (Босилеградско, Кюстендилско), *бол'èш* (Кюстендилско); ж. р. – *болèжа* (Ихтиманско); ср. р. – *болежè* (Кюстендилско);

‘лишей’ – м.р. – *лиш* (Самоковско); ж. р. – *л'иша* (Самоковско) и т.н.

4. Словообразователни варианти:

б'ас и *бесотà* (Логодаж, Благоевградско);

билкàрка (Плевенско) и *билкаджийка* (Пазарджишко), *билкаджийк'а* (Ботевградско, Ихтиманско);

байач и *байлèц* (Ботевградско), *байник* (Родопите, Девинско, Доганхисарско), *байарèц* (Логодаж, Благоевградско);

басмàрица (Елинпелинско, Куманово, Прилеп), *басмàрка* (Елинпелинско, Ихтиманско, Пазарджишко, Средецко), *басматàрка* (Елховско, Сливенско, Ямболско), *басмàтелка* (Ботевградско);

белèга ‘белег’ (Босилеградско, Видинско, Кюстендилско, Софийско) и *белèжка* (Костурско);

късокрàчка (Н. Г.) и *късокрàчица* (Н. Г.);

бес (Логодаж, Благоевградско) и *бесотà* (Логодаж, Благоевградско);

бол ‘болка’ (Стружко), *болèш* (Босилеградско, Кюстендилско), *бол’èшка* (Мелнишко, Кюстендилско, Самоковско), *бòлка* (Габровско, Гостивар, Ломско, Монтанско, Охридско, Павликенско, Радовиш, Санданско, Силистренско); *болìка* (Асеновградско, Велинградско, Благоевградско, Гоцеделчевско, Дебърско, Пазарджишко, Петричко, Пловдивско, Разложко, Сярско, Хасковско), *болнотìа* (Логодаж, Благоевградско);

болезлìф ‘болнав’ (Девинско, Смолянско, Сярско) и *болезлìйа* (Стружко);

мòра ‘болест’ (Преславско), *морèа* (Карловско), *морìа* (Софийско) и т.н.

В диалектите се употребяват често и умалителни названия на болестите, срв.: *болестица* (Н. Г.), *болестчица* (Н. Г.), *чумица*, *чумичка*, *бабичка*, *бабичка*, *бабичката* (Арх. БДР), *леличка* (Петричко), *цветенце* (Силистренско), *жълтушка* (Гоцеделчевско), *дòбрица* (Ловешко), *сипчица*, *сипаничка* (Охрид), *шàрчинка* (Петричко) и др.

Умалителността при названията за болести има повече хипокористичен характер. По-рядко се отнася до представата за малка по размер или количество същност, срв. *ичумìчиц* ‘малка пъпчица на окото’ (Еленско). Както вече беше посочено, умалителните названия изразяват стремеж към умилюстивяване на болестта.

В събрания материал аугментативните имена се срещат значително по-рядко, срв. *болèстишче* (Разложко).

V. Заключение

Концептите *здраве* и *болест* представят важен фрагмент от българската езикова картина на света, отразен богато в лексиката и фразеологията на българските диалекти. Лексемите от тематичната група *здраве* и *болест* разкриват познанията и опита на българина в лечението и профилактиката на болестите, а фразеологията и паремииите – мястото на физическото и психическото здраве в неговата ценностна система. В прилаганите лечебни практики е налице сложно преплитане на рационалност и ирационалност. Лечебният процес образува единство от участниците в процеса (болен и лечител), от прилаганите лечебни практики и лечебните средства, мястото и времето на провеждане на лечението. Отличителна особеност на диалектните названия за болестите е тяхната многозначност, както в рамките на отделните говори, така и в макродиалектната система. Персонифицирането на болестите и свързването на тяхната поява със свръхестествени сили е причина за наличието на многобройни евфемизми. Под влияние на официалната медицина в диалектите навлизат и нови лексеми, обикновено заемки, за номиниране на болнични заведения, лечебни средства и др.

ЛИТЕРАТУРА

Агапкина 2010: Агапкина Т. А., Восточнославянские лечебные заговоры в сравнительном освещении: Сюжетика и образ мира. Москва. Изд. „Индрик”.

- Асенова, Алексова 2008: *Асенова П., Алексова В.*, Физическото и душевното състояние на човека според няколко балкански метафори. Съпоставително езикознание, 2, 5-17.
- Баракова 2001: *Баракова П.*, Болестите като специфична семантична област и тяхната метафоризация. – Българска реч, 1, 38-41.
- Вакарелски 1977: *Вакарелски Хр.*, Етнография на България. Изд. „Наука и изкуство”. София.
- Величкова 2009: *Величкова Сл.*, За народните наименования на болестите в българския език в сравнение със сръбски и хърватски. – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”. Филологически факултет. Научни трудове, т. 47, кн.1, сб. Б. Филология, 58-66.
- Георгиев 2011: *Георгиев М.*, Старобългарската медицина. АИ „Проф. Марин Дринов”. София.
- Георгиев 2013: *Георгиев М.* (Съст. и обща ред.) Българска народна медицина. Енциклопедия. АИ „Проф. Марин Дринов”. София.
- Гугуланова 2009: *Гугуланова И.*, Фрагменти от българската и полската езикова картина на болестното състояние на човека. – Пловдивски университет „Паисий Хилендарски”. Филологически факултет. Научни трудове, т. 47, кн.1, сб. Б. 2009.Филология, 51- 57.
- Каблешкова 2003: *Каблешкова Р.*, Народната медицина. Етноложко изследване на Пловдивска област. Изд. „Мултипринт”. София.
- Касьяненко 2006: *Касьяненко Н. Е.*, Концепты „боль” и „болезнь” и их речевые реализации в русском языке. – В: Восточнолингвистический украинский сборник. Вып. 10, 341-353.
- Китанова 2013: *Китанова М.*, Свой за чуждите и чужд за своите. – ЕИ „LiterNet”. Варна.
- Колев 1987: *Колев Н.*, Българска етнография. Изд. „Наука и изкуство”. София.
- Крумова-Цветкова 2010: *Крумова-Цветкова Л.*, Българските благословии, пожелания и клетви – част от националната самобитност и културното наследство. С речник на благословиите, пожеланията и клетвите. ИК „Емас”. София.
- Маринов 1981: *Маринов Д.*, Избрани произведения. Т.1. София.
- Маринов 1984: *Маринов Д.*, Избрани произведения. Т.2. София.
- Малаш 2014: *Малаш О.*, Български народни имена на растения според лечебните им свойства. – Българска реч, 1, 48-52.
- Милтенова, Кирилова 1984: *Милтенова А., Кирилова А.* (състав.). Средновековни лековници и амулети. Библиотека „Средновековни творби в превод”. Изд. „Време”.
- Михайлова 1974: *Михайлова Д.*, Към евфемистичните названия на болести в български език. – Български език, 1, 50–54.
- Мичева-Пейчева 2013 а: *Мичева-Пейчева К.*, Сблъсъкът на чистотата и нечистотата в българската култура и език. Изд. „Валентин Траянов”. София.
- Мичева-Пейчева 2013 б: *Мичева-Пейчева К.*, Болестотворното зло в старобългарските апокрифни молитви. – Български език, 2, 65-73.
- Нечаева 2010: *Нечаева Л. С.*, Образ болезни в традиционной культуре (на материале лексик пермских говорах). – Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология. Вып. 1(7), 12-20.
- Нечаева 2011: *Нечаева Л. С.*, Тематическая группа „Болезнь” в пермских диалектных словарях. – В: Славянская диалектная лексикография. Изд. „Наука”. Санкт-Петербург.
- Павлова 2014: *Павлова Н.*, Традиционните български поздравии в лингвокултурна перспектива. – Български език, 1, 7-18.
- Петкова 2009: *Петкова Св.*, Неволите на тялото в средновековните лековници. http://litenet.bg/publish23/s_petkova/nevolite.htm. 16.02.2009, № 2 (111).

- Попов 2000: *Попов Б.*, Табуистични названия на болести в югозападните български говори. – Македонски преглед, 1, 65-80.
- Попов 2005: *Попов Р.*, Народнохристиянският култ към Св. Екатерина в славянски и балкански контекст. – В: Етнографски проблеми на народната култура. Т.7. София. 204-224. www.balkanethnology.org/files/library/RACHKO/Sv.Katerina.pdf.
- Спасова 2012: *Спасова Д.*, Магически практики от българската народна медицина. УИ „Неофит Рилски”. Благоевград.
- Станчева 2012: *Станчева Ж.*, Концептуализация на понятието болест в българския език. – Българска реч, 2, 22-30.
- Станчева 2013: *Станчева Ж.*, Народномедицинската лексика в българската и полската езикова картина на света. СУ „Св. Климент Охридски”. София. Дисертация.
- Тончева 2000: *Тончева Хр.*, Из българската историческа лексикология (бълг. диал. ДЪНА ‘запек’ и ПРОЗОР ‘уроки’). – В: Лексикографски сборник ’98. София, 373-377.
- Усачева 2008: *Усачева В.В.*, Магия слова и действия в народной культуре славян. Институт славяноведения РАН. Москва.
- Херей-Шиманска 2001-2002: *Херей-Шиманска Кр.*, Светът на здравето и болестта в речника на Найдено Геров. – Български език, 1, 96-101.

ИЗТОЧНИЦИ

- Арх БДР: Архив за Български диалектен речник на Секцията за българска диалектология и лексикография.
- Балкански 2011: *Балкански Б.*, Речник на говора на с. Искрец, Софийско. Изд. „Симолит”. София.
- БЕР 1971: Български етимологичен речник. Т. I А-З. Изд. на БАН. София.
- БЕР 2010: Български етимологичен речник. Т. VII СЛ||ВО - ТЕР||СВАМ. АИ „Проф. М. Дринов”. София.
- Вакарелска-Чобанска 2005: *Вакарелска-Чобанска Д.*, Речник на самоковския говор. АИ „Марин Дринов”. София.
- Вакарелска-Чобанска 2006: *Вакарелска-Чобанска Д.*, Речник на говора на с. Хърсово, Мелнишко. УИ „Неофит Рилски”. Благоевград.
- Вачева-Хотева, Керемедчиева 2000: *Вачева-Хотева М., Керемедчиева Сл.*, Говорът на село Зарово, Солунско. Изд. „Мултипринт” ЕООД. София.
- Н.Г. 1975-1978: *Геров Н.*, Речник на българския език. Фототипно издание. Т. 1-6. София.
- Големанов 1914: *Големанов Г.*, Материали по народна медицина от Горна Оряховица. Сб НУ, кн. XXX.
- ИРБЕ 2012: Идеографски диалектен речник на българския език. Т. 1. А – Д. Изд. „Бестселър”. София.
- Коруев 1984: *Коруев П.*, Село Габрово, Ксантийско. Изд. на Отечественния фронт. София.
- Легурска, Китанова 2008: *Легурска П., Китанова М.*, Тематичен речник на термините на народния календар. АИ „Проф. М. Дринов”. София.
- Пухалев, Керемидчиева, Генов-Пухалева 2008: *Пухалев Г., Керемидчиева Сл., Генов-Пухалева И.*, Казано по каменски. Етнолингвистично изследване на кв. Каменица – Велинград. Издателска къща при Лесотехническият университет. София.
- Радева 1982: *Радева В.*, Лексикалното богатство на българските говори. Изд. „Народна просвета”. София.

ПРОДД 1974: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. (под ред. на Ст. Илчев). Изд. на БАН. София.

СтбР 1999: Старобългарски речник. Т. I. Изд. „Валентин Траянов”. София.

Умленски 1965: *Умленски Ив.*, Кюстендилският говор. ТБД. Кн. 1. Изд. на БАН, София.

Чернаев 2002: *Чернаев П.*, Яснец. Речник на с. Руховци, Еленско. Изд. „Рал Колобър”. София.

Шклифов, Шклифова 2003: *Шклифов Бл., Шклифова Ек.*, Български диалектни текстове от Егейска Македония. АИ „Проф. Марин Дринов”. София.

Явашов 1905: *Явашов А.*, Принос към българската народна ботаническа медицина. Сб НУ, XXI.